

* * *

A.K.ОМАРОВА

ӨНДЕЛГЕН ӘННИҚ ТАҒДЫРЫ

«Сөз бен иллюзия өледі, ал деректер қалады»
Д.И.Писарев

А.В.Затаевич жарыққа шығарған еңбектердің ішінде «Песни Казахстана» атты жинағы әлі күнге дейін белгісіз болып келеді. Автордың дүние салғанына 20 жыл өткеннен соң, 1957 жылы жаңадан жарияланған фортепианолық пьеса жинағына бұл еңбекте мазмұндалған өңдеулердің басым көшілігі енді. Алғы сөзінде біріктіру туралы берілген пікір ұстамды әрі қысқа сипатталған (әртурлі уақыттар қөрсетілген). «Песни Казахстана» жинағының (мақалада «ПК» болып қысқартылып жазылады) шығарылған жылы (этнограф-композитордың еңбектерінің тізімінде немесе атап айту барысында) кейбір салдарға байланысты өзгертилген (1931 жыл емес, жиі нұсқалатыны 1932 жыл), ал «Музикалық энциклопедия сөздігіндегі» (1990) осыған ұқсас берілген тізімде ол мұлдем айтылмағаны қынжылтады. Иә жарты ғасыр бұрын «Затаевич А.В. Исследования. Воспоминания. Письма и документы» (1958) атты еңбектің беттерінде ғана бір рет біртұтас «ПК», нақтылы міндеттер тұрғысынан сәйкес, жоғары деңгейде орындалып, ұсынылған.

В.П.Дернованың беделді пікірі бойынша, жинақ, «қалыптасқан коллективтерге байланысты, яғни хорга, оркестрге, әртурлі аспаптар ансамбльдеріне және т.б. жетекшілердің қарауына» арналған, «халық әуендері өңдеулеріне Затаевич көзқарасының негізгі ұстаннымы асқан кеменгерлікпен қөрсетіледі», – дейді. Ол бұл өңдеулерді ансамбльдерге лайықтау қолайлы болғандықтан басқа адамдар оны еркін пайдалана алатынын айтып, Қазрадиокомитетінің кітапханасында «“Песни Казахстана” жинағынан алынған пьесаларды квартет пен трио орындаушыларына жазылған» қолжазбалардың сакталғанын көлтіреді.

Көлтірілген мағлұматтар бойынша өз уақытысында А.В.Затаевич ойластырып, жүзеге асырылған материалдары сол қалыпта белсенді сұраныста болған. Автордың алғы сөзінен келесі жолдарды көлтіреміз: «Настоящая работа предпринята и выполнена мною по инициативе культотдела Казсовпрофа, давшего задание сделать, для репертуара клубных вечеров и концертов, отбор наиболее популярных и красивых казахских песен и дать такие их обработки, которые были бы пригодны не только для исполнения для фортепиано, но и для переложения на вокальный или инструментальный ансамбли» (бұл жерде және мақала бойынша мәтіннің астын өзіміз сызып белгілейміз. – А.О.).

Осыған байланысты: зәру болған және мүмкіндік болған жағдайда «ПК» қайта шығарылуына не кедергі болды және онжылдықтардан кейін концерттік және оқу-педагогикалық дағдысына неліктен негізгі мазмұнның үштен бір бөлігі кірді? деген сұрақтардың туындауы заңды.

Назардан тыс қалған бесеуінің біреуі (артта қалған) «Наурызбай туралы ән» пьесасы – жауаптың вариантарын іздестіруде анық бағыттарды сілтейді. А.В.Затаевич таңдаған жиырма өңдеудің қатарында ол №10 «Эдильбайы» («Еділ бойы») мен № 12 «Тапай-көктін» («Топайкек») ортасында орналасқан, ал олар 1957 ж. жинақта №7 мен №8 ретінде ұсынылған. Оған келесі түсініктеме мәтіні берілген: «1926 жылдың шілдесінде Қарқаралы жайлауында, Зұфнің Нұрмаковадан жазылып алынды – А.З.». Еске сала кетейік, нақты сол кезде этнограф Қазақстан бойынша іс сапарының алғашқы қадамын жүзеге асырып, оның нәтижесінде «Песни Казахстана» сияқты 1931 жылы шығарылған «Қазақтың 500 әні мен күйі» жинағына енгізді.

Осыған сәйкес түсініктемеден дәйексөз көлтірсек: «259. Зұфнің Нұрмакова маған бірнеше өте қызықты ақпараттарды берді, мен соның екеуін осы жерде көлтіремін».

Затаевич А.В. «Қазақтың бес жуз әні мен қүй»				
№	Атапұлы	Орындаушы	Аймақ	Орындауды мінездемесі
№314	Каргам-ая. (VIII) ²⁶⁰	Зуфунун Нурмакова ²⁵⁹	ІІІ. Семипалатинский отдел	Свежо и бодро
№315	Песня (III) ²⁶¹	Наурызбая.		Мягко благородством

Музикалық үлгінің үнтаспа жазбасын келтіреміз:



Осы нота мысалына автордың мәтініндегі түсініктемесі – «261. Шекіз сұлу және нәзік кантилена, қазақтың халық батыры, әнші және жауынгер Наурызбайға жазылған әннің нұсқасы. Ол өзінің ағасымен бірге Кенесары ханмен, 1847 жылы қазақ пен қырғыз шайқасында қайтыс болған». Келесі «осы әннің басқа нұсқасы «1000 әні» №93 берілген» (дәйектес 2002 ж. басылымнан келтірліді).

Затаевич А.В. «Қазақтың мың әні мен қүй» ¹				
№	Атапұлы	Орындаушы	Аймақ	Орындауды мінездемесі
92	Наурызбай-герой (I) ⁴⁶ [Наурызбай (I) батыр] Герой Наурызбай	Мухтар Жылқайдаров ⁴⁴	ІІ. Ақмолинская губерния Атбассарского у.	Ликующе и одухотворенно
93	Наурызбай – среди семьи (II) ⁴⁷ [Наурызбай (II) отбасы ортасында] Наурызбай среди семьи	Мухтар Жылқайдаров	ІІ. Ақмолинская губерния Атбассарского у.	Покойно и мягко

Әлбетте, жоғарыда көрсетілген жинақтардан да екі түсініктеме мәтінінен дәйектөздөр келтіреміз:

«46. Наурызбай – Ортанғы Орда ханы Абылайдың ұрпағы (113 мысалды қара), Кенесары ханның ағасы (135 мысалды қара), қазақ халқының азаттығы үшін куресті басқарған және 1847 жылы қара қырғыздармен шайқаста каза тапқан тарихи халық батыры. Ол батыл ер (ессіз), алғыр және табанды, сұлу-салт атты, анызға айналған жеңімпаз, оның үстінен сол кезде суырып-салма ақын болған. Ақырында елінің еркіндігіне елірген басын қосқаны үшін – халық қауесеті оның атын мәңгі данқка бөледі.

Жылқайдаровтың жеткізген «Наурызбай – герой» туындысын ән деп айту меніңше тым майда болып көрінеді! Бәрінен де бұрын бұл эпикалық азыз, қазақ симфониясының құдіретті финалы үшін эскиз сынды. Халық қарадүрсіні болғаны таңқалдырады, бұл доминанталық органдық пункт негізінде, қара домбыраның аккордтарымен белгіленген кіріспе, – сүйікті қазақ батырының салтанатты шығуы мен жеңіс күшін суреттейтін құдіретті унисондармен (медный лардың дайындалған кіріспе».

«47. Кайтадан – таңқалдыратын сұлу кантилена, ерлік көтерілісін және шаттық жайландыратын жұмсақ дыбыстары өзіне бағындыра, алдыңғы әнде суреттеледі (№92). Жылқайдаров бұл дүниені «Наурызбай қартайғанда» деп атады, бірақ мен бұл қате атты сақтауға бара алмадым (дәтім

бармады), өйткені бұл қазақтың халық батыры қартайғанға дейін өмір сурмеді, 27 жасқа жетер-жетпей қайтыс болған».

Наурызбай туралы тағы да бір ауыз сөз түсініктемені оның ағасы жайында жазылған жерден кездестіруге болады:

«135. Хан Кенесары Қасымов 1838-1847 жылдар аралығында орыс билігінің қоластында қазақ халқының еркіндігі үшін құрес жүргізді.

Мұнда келтірілген «марш» түсінік бойынша 1847 жылы қара-қыргыздарға қарсы құресте бірге қайтыс болған (оның) ағасы Наурызбайды ... суреттейтін (47 мысалды қара) триумфалдық «фанфар», батырлық лейтмотив сияқты» (2004 ж. басылымнан дәйексөз келтірілген).

46 және 47 түсініктемелерде асты сызылған мәтінге назар аударайық²и. А.В.Затаевичтің кітабының екінші басылымында (1963) дәл солар ғана мәтіннен «алынып тасталған». Одан қалса 135 түсініктемеде (білік сөзінен кейін) келесі мазмұнды редакторлармен қосымша көлемді сілтеме берілген: «Бұл жерде А.В.Затаевич Қасымов Кенесары ханың қозғалысы туралы кате пікірлерді келтірген. Қазіргі кезде Кенесары ханың ірі феодал екендігі ғылыми түркідан дәленденген, атасы Абылай хан мұра етіп қалдырғандай казақ халқын өзінің туған меншігі ретінде қарастырып, ортағаялық феодалдық мемлекеттің бір түрі ретінде қазақ хандығын құрғысы келді. Бірақ оның Қазақстанды Ресейден беліп алу болған мақсаты, шексіз билікке қайсар дәмеленуін халық құптамады. Кенесары ханың және оның жауынгерлерінің ұрлық пен қанауышылықты көрсеткен ауылдарға шабуылы, оның отрядының толық талқандалуы мен олардың феодалды-монархиялық қозғалысының қүйреуіне әкелді (Кенесары туралы «Истории Казахской ССР», Алма-Ата, 1957, 318-221 бб. қара)» (221 редакторлардың жіберген қателігі).

Яғни, Е.Б.Бекмаханов өз уақытысында Наурызбайдың ерлігін Кенесары ханың көтерілісіне арналған кітапта мадактайды. «Қазақ музыкасының атақты білгірі» А.В.Затаевичтің дәйексөз келтіріп «қазақтың женісін анық суреттейтін “Наурызбай батыр” деген керемет ән» оның қайсарлы күші мен ерлігімен байланыстырады. Жаңа саяси-идеологиялық атмосферада енді ол, жинақтаушының объективті ақпаратына күдік тудырады, өйткені үнемі ортаға жалған пікір тартылады.

Автордың түсініктемелерінде аталған батырдың сипаттамасы мен оған тікелей қатысы бар нота мысалының қабылдануы бір-бірімен қылышасады, сондай-ақ көбінесе ғылыми және көркем басылымдарда мазмұндалған бейнелермен жиі сәйкес келеді. И.Есенберлиннің «Қаһар» романында «бейнеленген» батырдың сыртқы кейіпін келтіреміз: «Дәл осы кезде [...] Наурызбай келді. Бұл жиырма екіге жаңа шыққан келбетті жігіт. Бір эке, бір шешеден туса да, бітімі Кенесарыға мұлде ұқсамайды. Сұнғақ бойлы, екі иығына екі кісі мінгендей құлаш жаурын, тіп-тік келген, ат жақты, екі бетінен қаны тамған аққұба түсті. Мұрын, көз, қас-қабақтары қазақ жігіттерінің көрі мол пішілген, танадай жалтыраған сопақтау келген үлкен қоңыр көздері адамға ілтипатпен қарайды. Қызылды-жасылды меруерт өрілген айдары самай тұсынан салбырап түсіп тұр. Жаңа тебіндеп келе жатқан қоңыр мұртты. Басында қызыл барқытпен тыстаған құндыз беркі, үстінде құйыршықтары мен тырнақты аяқтары салбыраған қара қасқа күзен ішік. Ішігінің жағасына, женіне, шетіне қара қоңыр құндыз ұстаған. Беліндегі күміс белбеуіне былғары қынды селебе таққан.

Наурызбай ұрысқа да осы күмімен шығатын. Білегіне дейін сыйбанып түріп алған он қолында бауыры қорғасын, бес батпан зілдей ауыр қара найзасын тудай көтере ұстап, астындағы сарғылт қылышықты ақбоз атын ойнақтата «Абылайлап!» шапқанда, жан қарсы келе алмайтын. Және зілдей қара найзамен ешкімді қос қолдан шанышып көрген емес. Он қолында төрт жігіттің күші бар дейтін жүрт. Наурызбай асқан найзагер, заманында бұл соғыс қаруынан өзіне пар-пар келетін жан кездестірмеген. Және жауға шапқанда қабағы қарс жабылып, жүзінде ерекше қаһар пайда болатын. Ал жайышылықта Наурызбайдан ақ жарқын жан жоқ. Ол мұндаиды әрі әнші, әрі әзілқой [...].

Бұл «портрет» онжылдықтардан кейін М.О.Әуезовтің «Хан Кене» пьесасында сомдалған кейіпкермен қылышасады: «[...] (Сол кезде ақбоз атқа мінген, қару асынган Науан шығады. Басында құндыз беркі бар. Сыртқы құндыз ішіктің он жесеңін беліне қыстырып алған)».

«Н а у а н. [...] (Қылышын жасалаңдатып сұрып алып, нұсқап тұрып). [...] Шықтым мына мән я өлімге, я баққа. Өлсем – өкінбей өлемін... Мынау ақбоз атқа қызыл қаным жаарассын. Кенекем бастаған ақ жолдың айтқан тоқтысы болып өлемін... Ол ел ұраны, елдік жолы! Ел болатының шын болса, елу жігіт артымнан ер... Я, бабам, Абылай аруағы, қайдасың? Қолда... қолдай көр! (Қылышын көтеріп, екіленіп басып тарта береді)».

«Н а у а н. [...] Тіршілік деген арманың жетіп, жайлауың жарасқан күнде тәтті шығар. Эйтпесе, абиұр мен арымның садағасы кетсін...».

«([...] Науан тас үстінде қылышын ойнақшытып, ыңырсып бір мұнды сарынга салып әндептің отырады [...])».

Сондай-ақ 1889 ж. жарыққа шыққан (!) «Султаны Кенесары и Сыздық» атты өмірбаяндық очерктерге жазылған алғы сөздің және басылым түсініктемесінің авторы Е.Т.Смирновтың айтқан пікірі көрсеткіш болатындағы сабактастық. Үзіндіден сейкес дайексөз келтіреміз: «32 Ең ғажап аталған сұлтандардың арасынан Кенесарының сыйбайластарының ішінде Наурызбай сұлтан болды. Ол батыр, өткір, өжет, жанкешті шабандоз, қырғыз әншілері оның ерлігін әнге қосып мадактаған (өлеңші)».

Немесе қазіргі кездегі анықтамалық басылымдарда мазмұндалған жолдардан да көреміз: «[...] Соғыста тапқыр, ұрыста батыл Н-дың сөзге шешен, әнші-қүйшілігімен, жауырыны жерге тимеген палуандығымен аты шыққан [...]» (Казакстан тарихы. Энциклопедиялық анықтамалық, 2010).

З.Нұрмақованың музикалық «ақпаратының» негізінде шығарған А.В.Затаевичтің фортепианолық пьесасы нақтылы осындағы интерпретацияның шенберінде қабылданады.



Алғаш рет жариялануда

«Кенесаризм кезеңінің» (А.Қ.Жұбановтың сөзтіркесі) идеологиялық науқанынан жиырма жыл өткеннен кейін де, 1960 жылы еркін атмосфера да жүзеге асырылған «1000» екінші басылымда, А.В.Затаевичтің жинағындағы кейбір үзінділерге редакторлық әсер әдеттегіден қарағанда анығырақ байқалды. Сондықтан 1957 жылы «Наурызбай туралы әнді» фортепианолық пьеса жинағына енгізілуі теориялық түрғыдаға болды (Өйткені енді ғана шыға бастаған реєсми ақталған есімдердің ішінде Н.Нұрмақов та болды). Музикалық шығармалардың басылымдары «халық жауы» аталғаннан кейін идеологиялық түрғыдан алғанда да, психологиялық түрғыдан қарастырғанда да мумкін еместігі ойландырады. Галымдар мен жазушылар өткен жылдар басылымдары үшін (мысалы, 1951 жылы талқыланып, 1942 жылы жазылған кітаптың нәтижесі бойынша А.Қ.Жұбанов жұмыстар «шығарылып», дәрежесінен айырылады) жиырма жыл бойы кең танымал тұлғалардың ізіне фактілері сынды, аталуына тыйым салынды. Инерция бойынша жұмыс істейтін өзіндік цензуралық механизмді іске асыру болды.

....Елубай Өмірзаковтың естелігінде ескерерлік сөз орам мазмұндалған: «Иса бір перделі “Біржан – Сара” пьесасын жазып, Біржанды өзі, Сараны Нұрмақова Зүфні ойнады».

Қызықты тарихи уақығаның нұсқалуымен қатар, мұнда жанама түрде Сара ақынның рөлін сомдаған және Иса Байзаковпен дүэтте айтқан З.Нұрмакованың орындаушылық деңгейінің мүмкіншілігі белгіленген. Еске сала кетейік, А.Затаевич оны «жас, суырып салма ақынның тапқырлығы мен темпераменті және өте икемді көркемдікпен мәнерлеп оқып, ән салатын әжептеуір әнші» деп, «сахналық жағынан сондай-ақ өте дарынды табиғатын, бойына дарыған анық дикциясымен, мәнерлі қимылымен, нәзік мимикасымен ерекшеленген тума актер» ретінде сипаттайды.

Зүйнін Нұрмакова туралы ақпаратты, бүтінгі жарық көрген басылымдарда шектеулі дәрежеде кездестіруге болады: әдетте, Ұлы Отан соғысына қатысқан Ноян Нұрмаковпен байланысты (оның ұлы «халық жауының» баласы ретінде «штрафной батальоннан» өтті) жасы ұлғайған кезіндегі жетістігі көрсетіледі. Олардың ішінде ерекшеленетін екі кітап: «Жан даусы». Алжир архипелагі» (1991/1994) және «Узницы АЛЖИРА» (2003). Біріншісінде оның тікелей сөзін сұхбатта А.Тасымбеков берген, екіншісінде – анықтама түрғысындағы қысқа деректер келтірілген. Қамауға алынған әйелдер тізімінен қажетті мағлұматтарды және естеліктерден үзінді келтіреміз:

1. «Нығыметті 1937 жылы 3 маусымда ұстаса, мені сол жылы 20 шілдеде қамауға алды. Сонымен Мәскеудің Бутырка түрмесінде 4 жарым ай отырды. Содан мені Мәскеудің түбіндегі бір түрмеде 1939 жылға дейін ұстады. Түрмедегі әйелдерді 1939 жылы жазда жинап, Карело-фин АССР-іне этаппен алып жүрді. Ал сол жылдары осы автономиялы республиканың жерінде тұтқындар лагері көп болатын. Оны жасыруға болмайды. Көп ұзамай Ұлы Отан соғысы басталып, мұндағы лагерьдегі тұтқындарды да эвакуациялады. Вагондарға тиелген әйелдерді жолшыбай ешқандай лагерь қабылдамағандықтан әйтесуір өтіз аяңмен 1941 жылы Карлагқа алып келді. Мұнда көзтаныс талай әйелдерді оңдырмай-ақ “жазалаған” еken. Мен естіп-білген партия, совет, комсомол қызметкерлерінің әйелдерімен тағдыр осында тоқайластырды. [...] 1947 жылғы лагерьден шыққан соң Қарағандыға туыстарыма келдім. Маған республика орталығы Алматыға баруға болмайды. Барсам сottайды. Абырайдан жүрдай болған, беттен ұят, кеудеден қайырым кеткен ауыр жылдар еді [...].».

2. «НУРМАКОВА Зуфнун Ибраевна, родилась в 1904 г., г. Семипалатинск, казашка, жила в Москве, ул. Извозная, д. 36, к. «а», кв.135. Приговорена 19.11.1937 ОСО при НКВД СССР как ЧСИР к 8 годам ИТЛ. Прибыла в Карлаг 20.08.1941 из Сегежлага. Освобождена 20.07.1945». («ОСО» – Особое совещание НКВД СССР; «ЧСИР» – «члены семей изменников родины»; Сегежлаг – Сегежский ИТЛ НКВД, ст. Сегежа Кировской ж.д., Карело-Финская ССР; реорганизован 21.10.1939 из ЛО № 4 Беломоро-Балтийского ИТЛ – исправительно-трудового лагеря).

Шынында да, алдыңғы дәйектес мәтініне сүйенсек еркіндікті кеш алған, яғни 1947 жылы ғана босатылған (мұндағы қарама-қайшылық тәжірибелі тізімді құрастырушылар талқылаған) еken, ал ғұмырының соңғы жылдарын Мәскеу қаласында, яғни Нығмет Нұрмаков³ші өмір сүріп, жұмыс істеген жерде өткізді.

Қорытындылай келе бірнеше тұжырымдарға тоқталамыз:

1. Өнер мен әдебиеттің әртүрлі жанрларында шығарылған оның портреттік галереясына «Наурызбай туралы ән» үйлесімді қосылады. А.Затаевичтің пьеса-өндеуі қазақтың атақты батырының бейнесін ғылыми және көркемдік интерпретациясының контекстінде ғана емес, сондай-ақ музыкалық-тарихи және музыкалық-теориялық мәселелер шенберінде де қызығушылықты танытады. Баршаға қолжетімді музыкатану әдебиетінде қазақтың халық әндерінің өндөлу әдісіндегі вариациялық сұраққа арналған бір журнал мақаласында ғана бұл шығарма көптеген сілтемелердің бірінде тізбелеу қатарында шолып өтілуі танқалдырады (1971).

2. «Жоғалған» нота үлгісінің алғашқы басылым аралығынан бері сексен жыл өткеннен кейін жүзеге асырылып, ғылыми айналымға енгізу мүмкіндігі, А.Затаевичтің (музыкалық-этнографиялық және композиторлық) шығармашылық мұрасын зерттеу керектігін дәйектейді. Оның сонына дейін түк қалдырмайтын және тұтас менгерілу иллюзиясын жену керек. «Қазақ әндері» сериясынан, «Песни Казахстана» жинағындағы («1000» және «500»)⁴iv «көркемдік гармониялық өндеулердің» (А.Затаевичтің сөз орамы) толық қайта шығарылуы музыкант орындаушылардың концерттік репертуарын байытып, зерттеуші санасына белсенді ой туғызуға ықпалын тигізері сөзсіз.

3. А.В.Затаевич белгілеген жеке тұлғалар, «оган көмектескен» және оны көтермелеп «жиналған сегіз қырлы ақпараттандырушылары мен жанашырлары, барынша» жаңа тараптан зерттелуі тиіс:

ең алдымен «тыйым салынған» мағлұматтар мен жалпыланудың шеңберінде негізделген көптеген мәселелер мен материалдар қарастырылуы керек. А.В.Затаевичпен ерекше қарамқатынас дәңгейі арқылы, олардың алуан түрлі сипатта ашылатын жарқын тұлғалық табиғатының, биік ой пікірлері мен күш рухының өзіндік тарихы мен тағдырын көрсеткен абзal.

2012 естелік күндері

Наурызбай Қасымовтың 190 жылдығы (1822).

Кенесары мен Наурызбай Қасымовтың дүниеден озғанына 165 жыл (1847).

Нығмет Нұрмақовтың өмірден қайтқанына 75 жыл (1937).

Резюме

Омарова А.К. Судьба песенной обработки

В статье представлен текст неизвестной фортепианной обработки А.В.Затаевича, раскрыты факторы, повлиявшие на творческую историю, «судьбу» данного музыкального произведения.

Summary

Omarova AK The fate of song processing

The article presents the text of the unknown piano processing of A.V.Zataevich, and it reveals the factors that influenced on the artistic history, the «destiny» of this music composition.

¹ Түпнұсқасында – «1000 песен киргизского народа (напевы и мелодии)» (1925).

² Наурызбайдың атымен байланысты А.В.Затаевичтің түсініктемесіндегі жеке сөз орамдар оның үлкен досы және тәлімгер Ағыбай батырга арналған музыкатанушылардың жұмыстарында дәйексөз көлтірілген. Аталмыш мақаланың контекстінде манызды жолдардың пайдаланылмағанын елеулі редакторлық өзгеріске тетеп бергендейдін деп білеміз. Өйткені сілтемелер екінші басылым бойынша дайындалған «1000» (1963). Кузембаева С. Образ Ағыбай батыра в музыкальном фольклоре // Ақжолтай Ағыбай батыр. – Алматы: Галым, 2002. – С.578-583.

³ Нұрмақов Нығмет (1896(5) –1937). «ҚазССР Кеңес халық комитеті 1924 ж. қыркүйектен қарашаға дейін төрага орынбасары, 1924 ж. қарашасынан 1929 ж. сәуіріне дейін төрагасы болып жұмыс істейді. 1931-1937 жж. БОАК хатшы орынбасары үлттар бөлімінің мәнгерушісі, 1935 ж. БОАК Президиум оку-акпараттық бөлімінің мәнгерушісі қызметін қатар алып жүреді (Мәскеу қаласы). Жазалауга тартылған. 1937 ж. қыркүйекте ату жазасына үкім шығарылған. 1956 ж. тамыз айында акталды». Дәйексөз: Наркомы Казахстана. 1920-1946 жж. Биографический справочник. – Алматы: Арыс, 2007. – 400 с. көлтірілді.

⁴ Жана, бірақ, өкінішке орай, қатесіз емес. Мәтін жазбасында кездесетін кемпіліктер ерекше көңіл қалдырыды, осы ретте біздің кейіпкердің тегі еki рет бүрмаланыш берілуі, Нұрмақованың орнына Нурманова деп кездесуі қынжылтады. Сонымен қатар, «ҚазақССР» 4 томдық энциклопедиясындағы «Репрессия» атты мақалада (1991), оның есімінде қате жіберілген: Зүфіннің орнына Зүннун деп жазған.